

A SZÖVEGMONDATOKTÓL A SZÖVEG EGÉSZE FELÉ

BÉKÉSI IMRE

0. A szövegmondatokból kiinduló — elsősorban nyelvészeti indíttatású — szövegkutatás egyik alapkérdése, hogy milyen szintaktikai és/vagy szemantikai megközelítéssel lehet szövegmondatoknál nagyobb egységeket elemezni, leírni. Ezt az alapkérdést egy általam feltételezett jelentésszerkezet megjelenési formáinak áttekintésével igyekszem az alábbiakban megvilágítani.

Az itt elemzendő jelentésszerkezet a DE kötőszóval modellált ellentétfajtura épül; megjelenési formáit két vonatkozásban vizsgálom. Egyik az alakulat elő- és utótagján belüli 'tömbök' sorrendje; másik vonatkozás a jelentésszerkezet komponenseinek explicit/implicit jelenléte.

1. A 'tömb' és a 'tömbösödés'

1.1. A tömbbel mint 'tagmondattömb'-bel (clause complex), valamint ennek szemantikai párhuzamaként felfogott 'közleménytömb'-bel (message group) a legtöbb olyan kutatásban találkozunk, amely természetes nyelvek nyelvhasználatát kommunikációs-funkcionális szemlélettel közelíti meg (pl. HALLIDAY—MARTIN: 1981. 311, HALLIDAY: 1985. 192).

Ha az ilyesféle vizsgálatot nem annyira a 'struktúra', mint inkább a 'procedúra' (azaz a lefolyás, működés) érdekli (PETŐFI: 1990. 49), akkor figyelmének előterébe a tagmondatok/tagmondattömbök sorrendi kombinálódása (clause combining, sentences as combination of clauses), azaz — magyar szóhasználattal — 'tömbösödés'-e kerül (LONGACRE: 1985. 235, HAIMAN—THOMPSON: 1988. 275).

1.2. E tárgykör egyik első (lényeges vonatkozásaiban legelső) kutatója DEME LÁSZLÓ. Az elbeszélő, az értekező stb. műfajú (és statisztikailag megfelelő mennyiségű) szövegrészletek mondatszerkezeti sajátságainak elemzéseiben a 'tömb' és a 'tömbösödés' — ha alulról fölfelé haladva tekintjük át a jelenségkört — a mélyen részletezett szintagmákban tűnik először szembe: „(...) a hierarchia linearitása nem abszolút, hanem szakaszos” — állapítja meg (DEME: 1971. 66), s ez a szakaszolódás „(...) fogódzókat, relatív nyugvópontokat ad a hallgatónak (...)” (DEME: 1971. 65). Formai oldalról ez a szakaszolódás a 'tömbösödés', és nem csupán a mélyen részletezett (vagy a halmozott) szintagmákban jelenik meg, hanem minden olyan komplex alakulatban (többszörösen összetett mondatban: elemi, illetőleg komplex szövegegységekben), ahol a komponensek kettőnél több mennyisége miatt a megértés számára ez hasznos.

DEME LÁSZLÓ a 'tömbösödés' jelenségét — mint mondat szerkezeti sajátosságot — is bevonta az egyes szövegtípusokhoz tartozó szövegrészletek gyakorisági vizsgálatába, s egy szövegmű átlagos 'tagoltságán' a 'mondategészek'-re (= 'szövegmondatok', 'megnyilatkozások') eső 'tömbök' átlagos arányát érte. Ez a szövegsajátság még többet árul el az adott szövegtípushoz tartozó szöveg műről, ha egy másik szövegsajátsággal, egy szöveg átlagos 'zsúfoltságá'-val (a 'mondategészek'-re átlagosan jutó 'mondategységek'-kel) hasonlítjuk össze. DEME LÁSZLÓ itt a 'szövegmondatok' hosszúságának „kommunikációs korlát”-ját tárta fel: az információ növekedésével nem a 'tagoltság' nő, hanem a 'zsúfoltság'; s az további külön tanulság, hogy ez a felismerés mely szövegtípusokra milyen mértékben jellemző. További szövegjellemző összefüggések feltárására — szövegtypológiai, szociolingvisztikai, fejlődéslelektani stb. vonatkozásokban — már csak matematikai statisztikai apparátussal érdemes vállalkozni. Ilyen természetű vizsgálatokat B. FEJES KATALIN végez (lásd a jelen kötetben közölt anyagát).

A különféle szintű komplex alakulatok további kutatása számára fontos sajátosságnak adta meg DEME LÁSZLÓ, hogy „(...) a tömbösödés mindig valamivel szemben keletkezik (...)” (DEME: 1971. 71), érdemes tehát vizsgálni, hogy „(...) mi mivel kapcsolódik szorosabb egységbe mivel szemben (...)” (uo.). Saját vizsgálataim, valamint az itteni áttekintés tárgya szempontjából jegyzem meg, hogy az ún. 'tartalmi-logikai' (logikai-szemantikai: HALLIDAY: 1985.) viszonyfajták egybetartozóbb-elkülönülőbb kapcsolódásaira fordítottam s fordítok nagyobb figyelmet (BÉKÉSI: 1986., 1989., 1991.).

2. Az ellentétes viszonyfajták

Ha a jelentésszerkezetben játszott szerepét nézzük, akkor ellentétes viszony állhat fenn két 'topic' közt, s ennek következtében az ilyen ellentétfajta épülő jelentésszerkezet

2.1. Szimmetrikus (BÁNRETI: 1983. 35):

2.1.1. [_T Ez] akkor úgy, [_T Ez] most VIZONT így... ('egyszerű' vagy 'szembeállító' ellentétfajta),

2.1.2. [_T Ez] nem úgy, HANEM [_T Ez] így... ('kizáró' ellentétfajta).

2.2. Aszimmetrikus lesz a jelentésszerkezet az olyan ellentétfajta következtében, amelyben egyetlen 'topic'-hoz rendelünk két 'comment'-et:

2.2.1. E két 'comment' lehet ugyanannak a 'topic'-nak kétféle vonatkozása, például feltételes, illetőleg kijelentő módja (egyaránt múlt időben):

[_T Én] „Lehettem volna oktató, ... DE nem lettem...”

2.2.2. A 'topic'-ból (valamint egy implicit előfeltevésből) konvencionálisan következnek egy konklúzió/elvárás, ami azonban nem valósul meg:

A miniszterek változtak, [Elvárható lett volna, hogy a titkárnők is kicserélődjenek], DE ő (a titkárnő) *megőrizte állását* (DORFMÜLLER—KARPUSA: 1982. 100—123).

2.2.3. Ha az előző esetben szemléltetett típusban kötőszó jelzi előre (BÁR, UGYAN, JÓLLEHET), hogy a konvencionálisan elvárható következtetés ez esetben nem fog realizálódni, akkor az ellentét 'megengedő' fajtájáról beszélünk (BÁNRETI: 1983.):

A miniszterek változtak UGYAN, DE a titkárnő megőrizte állását.

3. A DE kötőszóval modellált ellentétfajta

A következőkben vizsgált jelentésszerkezet a 2.2. számú alpontban előrebocsátott ellentétfajta épül, amin azt értem, hogy a DE nem pusztán két tag, hanem két szillogisztikus jellegű (pragmatikus) következtetés közti viszonyra hívja fel a partner figyelmét (KIEFER: 1984., WRIGHT: 1983., BÉKÉSI: 1991.).

3.1. A szillogisztikus következtetéseknek három komponensük van: ÁLTALÁNOS IMPLIKÁCIÓ (TUDÁS); jelölése az alábbiakban: [pr*], ahol a * e jelentéskomponens jelenlétének implicit voltára utal. DORFMÜLLER—KARPUSA idézett példáját továbbra is alkalmazva:

[pr*] Ha a miniszterek változnak, akkor (általában) velük együtt változnak a titkárnők is.

A szillogisztikus következtetés második komponense az EGYEDI CONDITIO (TÉNY); jelölése az alábbiakban [p]. A fenti példát folytatva: [p] A miniszterek változtak.

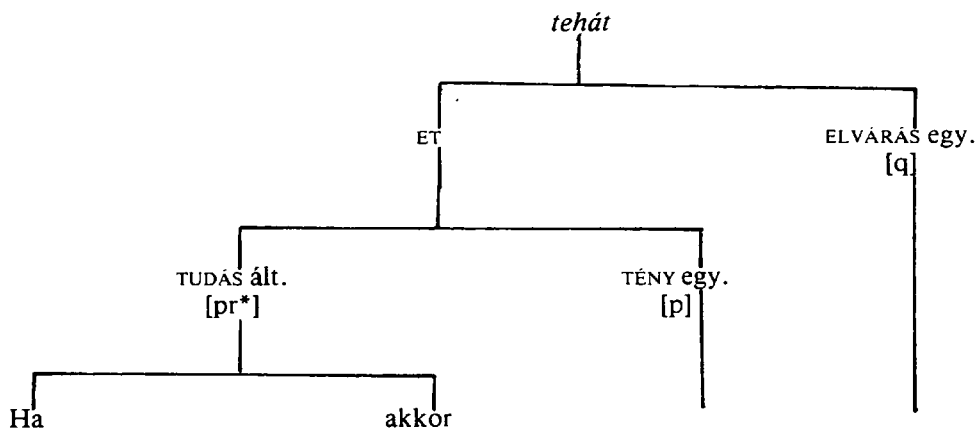
Harmadik komponense a szillogisztikus következtetésnek az EGYEDI IMPLIKÁTUM (KONKLÚZIÓ, ELVÁRÁS); jelölése az alábbiakban [q]. A fenti példa részleges lezárása tehát így alakul: [q] Arra lehetett számítani, hogy a (szóban forgó) titkárnő is elveszíti állását.

3.2. A jelen írás 0. pontjában jelzett „megjelenési formák” a tárgyalt jelentésszerkezet előtagjában és utótagjában elvileg megjelenhető sorrendi változatokra utalnak. A példával szemléltetett (az eddigiekben csupán részleges) jelentésszerkezet — a fenti három komponens sorrendi lehetőségei szerint — az alábbi megjelenési formákat (tömbösödési variánsokat) adják.

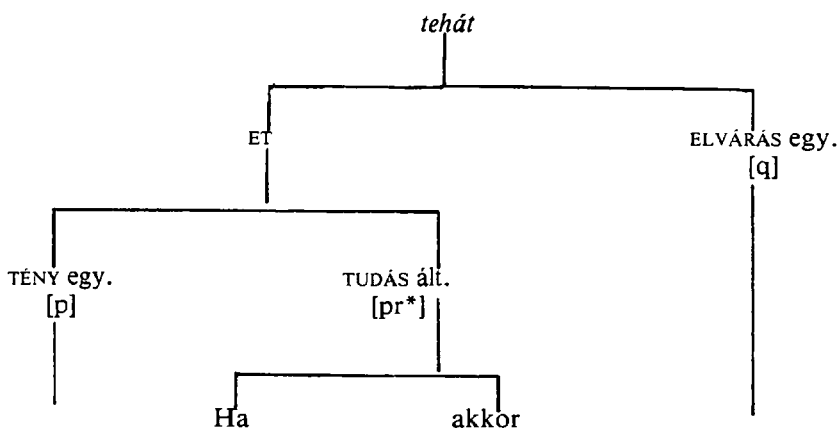
3.2.1. Lineárisan folytonosnak nevezhető struktúrák keletkeznek, amikor a nyelvhasználatban az ÁLTALÁNOS IMPLIKÁCIÓ (TUDÁS) és az EGYEDI CONDITIO (TÉNY) egymás után következnek, közöttük ET-kapcsolat van, így az EGYEDI IMPLIKÁTUM (ELVÁRÁS), azaz a 'konklúzió' megelőzi, vagy pedig követi kettejük egységét. Példamondatunk összes eddigi szerepében csupán az EGYEDI TÉNY explicit: [p] *A miniszterek változtak*; a szillogisztikus következtetés másik két komponense implicit, amit a csillag szimbólum reprezentál: [pr*], [q*].

A lineárisan folytonos struktúráknak 4 elvi megjelenési formájuk van:

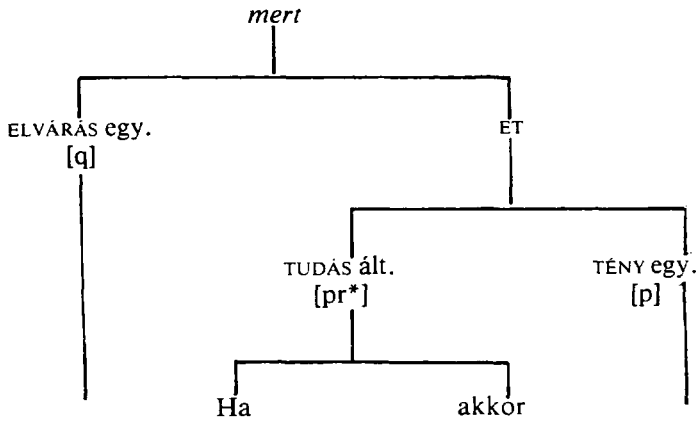
3.2.1.1.1.

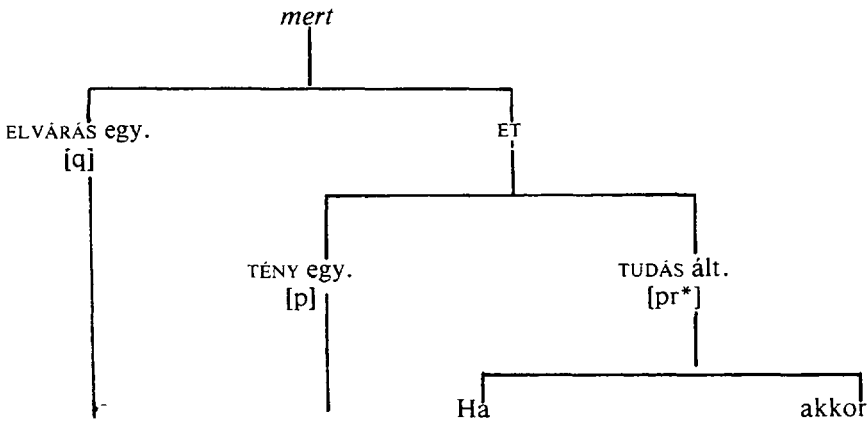
3.2.1.1.2.

3.2.1.2.1.

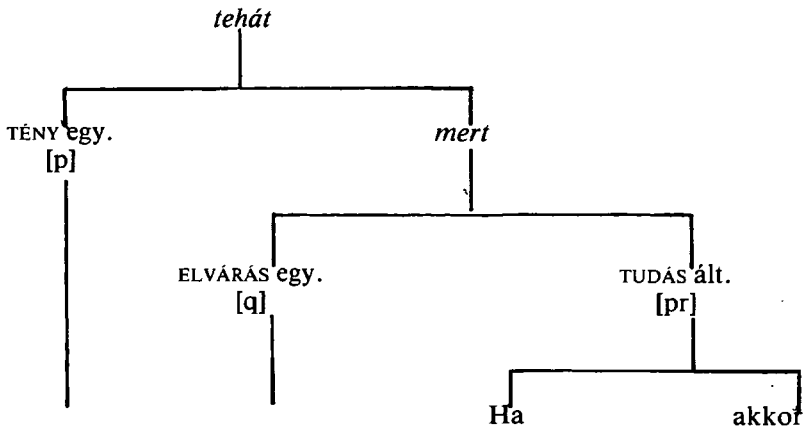

3.2.1.2.2.

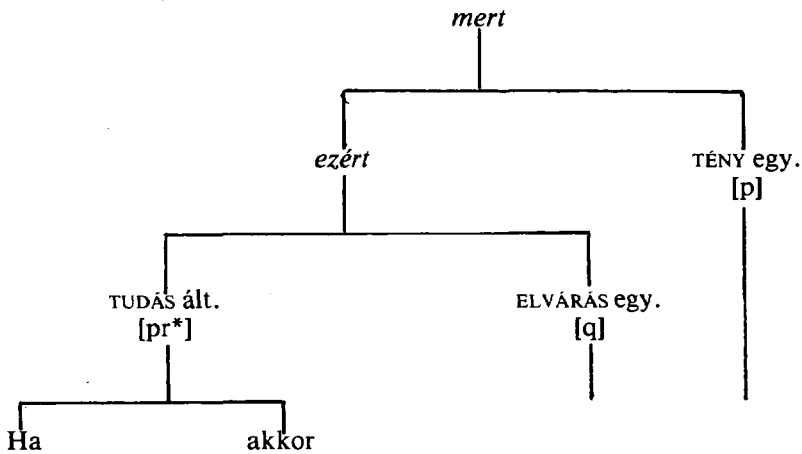

3.2.2. Lineárisan nem folytonos típusok keletkeznek, amikor az EGYEDI IMPLIKÁCIÓ (ELVÁRÁS), azaz a 'konklúzió' beékelődik az ÁLTALÁNOS IMPLIKÁCIÓ (TUDÁS) és az EGYEDI CONDITIO (TÉNY) közé. Ennek csak két sorrendi lehetősége van:

3.2.2.1.

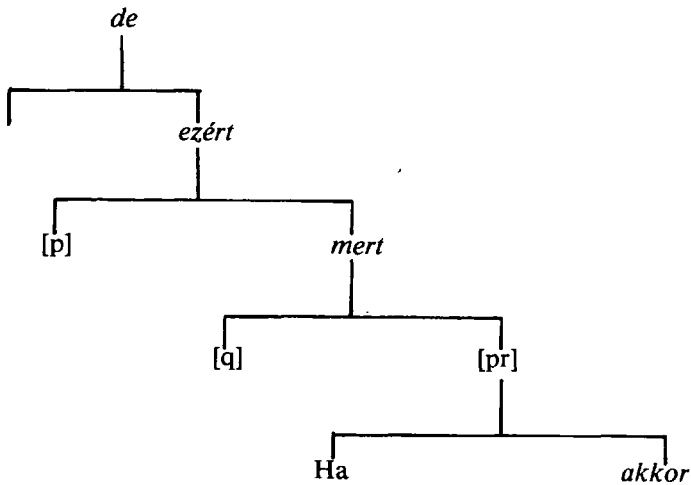

3.2.2.2.

3.3. A lehetséges megjelenési formák harmadik konstituáló szempontja a tételek/konklúziók, valamint az ezeket magukba ágyazó 'szubvilágok' *explicit-implicit* szereplése.

Elvi természetű megállapítást ebből a szempontból legkönnyebben a preszuppozíció szerepű, [pr*]-rel jelölt felső tételekre tehetünk. Ezek ugyanis mint a beszélőnek a partner által (re)konstruálandó ismeret/hiedelem- stb. TUDÁS-szubvilágiai tipikusan implicit részei a jelentésszerkezetnek. Az alábbiakban felvázolt elvi sorrendi változatok közül csupán a lineárisan nem folytonos két esetet, közülük is főként az alábbi az, amelyikben érvként kap szerepet a [pr], ezért *explicit*nek kell lennie:

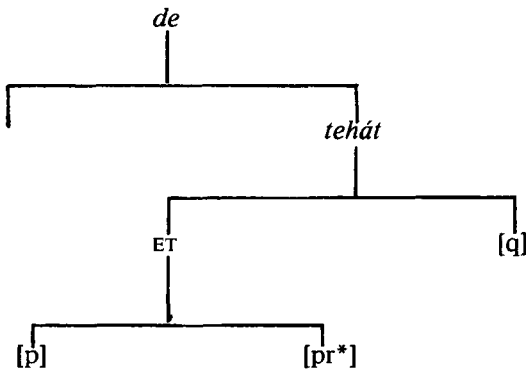

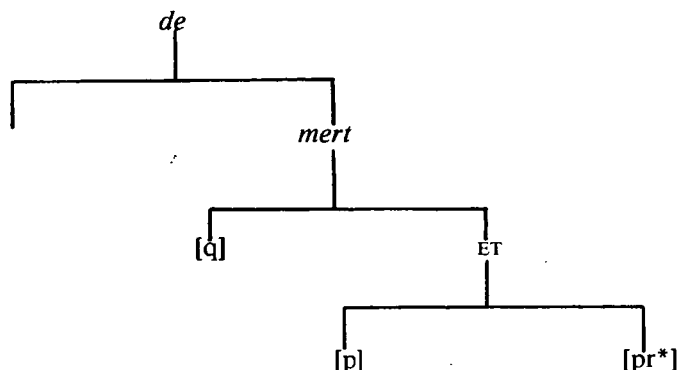
4. Az áttekintett elvi sorrendi változatok (a megjelenési formák) a tárgyalt jelentésszerkezetnek csak egyik tagját (vagy az elő- vagy az utótagját) képviselik. Az itt tárgyalt jelentésszerkezet egészét azonban két, egymással elvárástörő ellentétben álló szillogisztikus jellegű következtetés alkotja:

A miniszterek változtak, DE [p] őt (a szóban forgó titkárnőt) az új miniszter is sokra értékelte, TEHÁT [q] megőrizte állását.

4.1. Az utótag tipikusan az alábbi két módon tagolódik szét:

4.1.1. *de...(te)hát*

5. Összegzés és kitekintés

Miként az 1. pontban hivatkozott irodalmakból tudhatjuk, a nyelvhasználat kutatása különféle nyelvekben követ egy lényegében azonosnak tekinthető irányt. E törekvésükben — kifejezetten nyelvi eszközökkel — a nyelvi rendszer részének tekintett, azaz absztrahált 'összetett mondat'-ból szeretnének feljutni a valamilyen szempontból még rendszerszerűnek tekinthető 'mondattömb'-ig. Ez a törekvés — elsősorban DEME LÁSZLÓ szövegszintaktikai kutatásainak hatására — a magyar szövegkutatásban domináns szerepben terjedt el, s a magyar retorikai-stilisztikai hagyományokat megújítva (BALÁZS: 1985., SZABÓ: 1988., SZATHMÁRI: 1983.) közzérhető s az anyanyelvi oktatásban is közvetlenül hasznosítható eredményeket hozott létre.

Ennek a szövegkutatási irányzatnak bőven van még részleteznivalója. A magyar szövegek 'szövegségének' nyelvi eszközeiről, pl. az egyes tartalmi-logikai viszonyfajtaikat modelláló kötőszókról; a névmások, a névelők, a különféle személyjelek és személyragok stb. szövegszervező szerepéről — különösen az egyes szövegtípusok vonatkozásában (KOCÁNY: 1989.) — még sok minden vár feltárára.

Az eddigi s a még várható eredmények egyúttal azonban az eddig járt út végének közeledtére hívják fel az előre tekintő kutatók figyelmét. Elégge egyértelmű ugyanis, hogy egy 'rendszerszerű mondattömb'-nek tekintett szövegegység nem szintaktikai, hanem szemantikai természetű szerkezet, amelynek összes komponense csak egy elméletileg konstruált alakulatban van meg együtt. A használatban számos komponense implicit, s ezek csak olyan partner (kutató) számára léteznek, aki (önmaga számára elfogadható módon) interpretálni tudja őket. Az interpretációhoz — a szóban forgó témáról — valamilyen mértékű tájékozottság (ismeret, hiedelem stb.) szükséges, ezen épülnek fel azok az előfeltevések (KIEFER: 1983.), amelyek a megnyilatkozásban explikált tényállásleírással együtt elvárásokhoz, következtetések levonásához vezethetnek az interpretáló tudatában.

Ezek, láthatólag, már olyan komponensek, amelyek hiányoznak a grammatikából; így az a nyelvész szövegkutató, aki nyelvészeti eszközökkel dolgozik, erre a területre óvakodik átlépni. Ha mégis megteszi — kényszerből vagy kíváncsiságból —, akkor

ajánlatos olyan jelentésszerkezettel próbálkoznia, amelynek van néhány biztos nyelvi komponense. Ilyenként került dolgozatomba az alapul vett 'megszorító' (elvárástörő) ellentétfajta. Benne a DE kötőszó utasítást ad a partnernek, hogy a tipikusan explicit tényálláshoz rekonstruáljon egy implicit előfeltevést s egy — ugyancsak implicit — konklúziót.

Különböző előismeret (különböző tapasztalat, hiedelem aktuális felmerülése) természetesen más és más előfeltevéseket hívhat elő akár azonos partnerből is, aki így az ellentét utótagjával más és más konklúziókat fog 'megszorítani' (törölni). Nem reménytelen azonban legalább egy elnagyolt rendszert adnunk a tényállásleíráshoz kapcsolható előismereteinknek, s ezek aktuális valószínűsége — ahogy a mindennapi életben — a kutatásban is használható eszközöket kínál.

Irodalomjegyzék

- BALÁZS János:
1985. *A szöveg*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BÁNRÉTI Zoltán:
1983. *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról*. *NyudÉrt.* 117. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÉKÉSI Imre:
1986. *A gondolkodás grammatikája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
1989. Der logische Hintergrund des konstruktionsbildenden Zusammenhangs der Gegensatzlichkeit und der Kausalität. In: *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis*, 35—40.
1991. A kettős szillogizmus tipikus 'világai'. In: PETŐFI S. János — BÉKÉSI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából*. JGYTF Kiadó, Szeged, 41—61.
- DEME László:
1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DORFMÜLLER-KARPUSA, KÁTHY:
1982. Konnektive Ausdrücke und konnektive Relationen. In: FRITSCHÉ, J. (Hg.): *Konnektivausdrücke — Konnektiveinheiten*. Grundlemente der semantischen Struktur von Texten I. Papiere zur Textlinguistik 30. Hamburg, Buske, 100—123.
- B. FEJES Katalin:
1991. A matematikai statisztika térhódítása a nyelvhasználat kutatásában. In: Kiss Jenő és SZÜTS László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 160—167.
- FRITSCHÉ, Johannes (Hg.):
1982. *Konnektivausdrücke — Konnektiveinheiten*. Grundlemente der semantischen Struktur von Texten I. Hamburg, Buske, Verlag.
- HAIMAN, John—TOMPSON, A. Sandra:
1988. *Clause Combining in Grammar and Discourse*. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins.
- HALLIDAY, M. A. K.:
1985. *An Introduction to Functional Grammar*. London, Edward Arnold.
- HALLIDAY, M. A. K.—MARTIN, J. R. (ed.):
1981. *Readings in Systemic Linguistics*. Batsford Academic and Educational LTD.
- KIEFER Ferenc:
1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
1984. *A tud segédige jelentéséről*. *MNy.* LXXX. 144—160.
- KOCSÁNY Piroska:
1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvészet. *Filológiai Közöny*, 1989. 1. 26—43.
- LONGACRE, E. Robert:
1985. Sentences as combination of clauses. In: SHOPEN, T. (ed.): 1985. 235.
- PETŐFI S. János:
1990. A nyelv mint írott kommunikációs médium: szöveg. In: *Szöveg, szövegtan, műelemzés*, Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 3—75.
- RÁCZ Endre—SZATHMÁRY István (szerk.):
1983. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- SHOPEN, Timothy (ed.):
1985. *Language Typology and Syntactic Description*. Vol. II. Complex constructions. Cambridge, University Press.
- SZABÓ Zoltán:
1988. *Szövegnyelvészet és stílisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRY István:
1983. Beszélhetünk-e szövegstiliztikáról? RÁCZ Endre—SZATHMÁRY István (szerk.): 1983. 320—355.
- WRIGHT, Georg H.:
1983. *Practical Reason*. Philosophical Papers, vol. I. New York, Cornell University Press, Ithaca.